

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу «Центр дослідження
українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України
ORCID.org/0000-0001-7685-1854
andrii.bolianovskyi@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2019-12-5-30*

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО І КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ КОНФРОНТАЦІЇ В УКРАЇНІ У 1591–1638 РОКАХ

Мета дослідження – загальний аналіз головних шляхів і форм втручання Московії в козацько-польські конфронтації, а також головних тенденцій у її політиці щодо анти-польських козацьких повстань в Україні від 1591 р. до 1638 р. Автор, використовуючи методи критичного аналізу політики Московського царства і нові підходи в своїй науковій праці, пояснює її у контексті розвитку політичних подій та воєнних конфліктів у Центральній-Східній Європі протягом вказаного періоду.

Запропоновано нове концептуальне бачення ролі Кремля і в інспіруванні посилення ворожості між українськими козаками і Польщею. Автор пояснює її плануванням великих завоювань Московським царством. «Збирання земель Русі» (колишньої Київської держави) стало першим кроком на шляху до реалізації його агресивної зовнішньої політики. Українські землі включно з Києвом були головними землями на шляху політики Кремля, що прагнув просуватися у напрямі територіальної експансії. Політика, метою якої було привернення симпатій українських козаків до Московського царства, була складовою акцій, спрямованих на погіршення внутрішньої ситуації в Польщі під час реалізації планів територіального розширення Московського царства у контексті реалізації концепції «Москва – Третій Рим».

Однак, незважаючи на деяку фінансову підтримку Московським царством учасників антипольських козацьких повстань у 1591–1596 рр., українські козаки не дотримувалися лояльності відносно царя Московії; вони ясно продемонстрували свою ворожість до Московського царства їх участю в численних походах на Москву, які були організовані як правило з представниками внутрішньої опозиції Московського царя й за політичної підтримки короля Польщі в 1604–1618 рр. Наміри Кремля завербувати запорізьке військо на службу цареві у 1620–1621 рр. пояснено підготовкою Московського царства до війни проти Польщі, якої не відбулося, тому що Туреччина відмовилася союзником Московії у планованій нею воєнній кампанії проти Речі Посполитої.

Окрему увагу приділено історії формування політики духовної залежності України від Москви. Автор зосереджує свою особливу увагу на характеристиці шляхів духовного

впливу Московського патріархату на віруючих Православної Церкви в Україні, що було одним з багатьох заходів підготовки переведення Київського Митрополита і усієї цієї Церкви у формальне підпорядкування Москви. Автор інтерпретує цю політику, як один із засобів цілеспрямованої кампанії психологічної війни Кремля проти Польщі і один з багатьох практичних шляхів майбутньої політики послідовної політичної, економічної, ідеологічної, психологічної і духовної «московізації» України під назвою «Малої Русі», пізніше «Малоросії» (окремої адміністративно-територіальної одиниці (провінції) з обмеженою автономією як складової частини Московського царства).

Зроблено висновок, що як козацькі, так і варшавські еліти недооцінили ризики і загрози втручання Московського царства в українсько-польські конфронтації як «третьої сили» або фактично як їх нового учасника. Це втручання стало першим кроком на шляху до реалізації плану приєднання України до Московського царства і в той же час до руйнування державної та національної незалежності Польщі й шойно створюваної тоді козацької держави в Україні.

Ключові слова: Московське царство, Польща, Україна, українські козаки.

Вступ

Актуальність. У вивченні міжнаціональних відносин і конфліктів та притаманних для них політичних процесів важливим є з'ясування усіх причин, обставин і чинників впливу на їх появу, перебіг і результати. Під час реконструкції в уяві істориків сценаріїв багатьох трагедій минулого особливе зацікавлення не лише вузького кола фахівців, а й широкого кола читачів викликають не стільки загальновідомі факти і події, скільки «закулісні ігри», роль у них «третьої сили» і «зовнішні механізми впливів» і, у кінцевому підсумку – нові інтерпретації навіть відомих раніше фактів із залученням до наукового обігу невідомих досі архівних документів та інших маловідомих історичних джерел. Однією саме з таких тем із історії Східної Європи є історія українсько-польських конфліктів починаючи від козацької доби. Мета даної публікації – з'ясувати основні плани, засоби і результати втручання Московії у загострення українсько-польських відносин у 1591–1638 роках. Особливо актуальним є з'ясування тих аспектів, що не знайшли відображення у працях дослідників цієї проблематики.

Стан розробки проблеми. Тему зацікавлення Московського царства у загостренні українсько-польських відносин у вказаний період здебільшого оминали своєю увагою як російські та українські історики XIX ст., які мали змогу працювати в російських архівах, так і західні історики XX ст., які не мали доступу до цих джерел. Поза деякою інформацією «другорядного плану» до теми, опублікованими Миколою Бантиш-Каменським та Пантелеймоном Кулішем¹, цю проблему фактично було проігноровано у багатьох збірниках документів із історії України напередодні українсько-польської війни 1648–1654 років. Про неї не було згадано

¹ Переписка между Россією и Польшею по 1700 годъ, составленная по дипломатическимъ бумагамъ управляющимъ Московскимъ архивомъ Коллегии иностранныхъ дель Н.Н.Бантышь-Кменскимъ. Часть III. 1613–1645. Москва: въ университетской типографіи, 1862. 144 с.; Кулишь П. А. Матеріялы для исторіи возсоединенія Руси. Томъ первый 1578–1630. Москва: изданіе Товарищества «Общественная польза», 1877. 323 с.

у виданому у 1946 р. у Києві збірнику документів про події в Україні напередодні цієї війни, ні у першому томі з тритомного збірника «Возз'єднання України з Росією», укладеному в основному на основі сучасного Російського державного архіву давніх актів у Москві². Як за Російської імперії, так і в період СРСР документи до цієї тематики відбирали і видавали дуже вибірково – до згаданих вище збірників, зокрема, не увійшли засекречені ще за Російської імперії документи зовнішньої політики Московії, зміст яких говорив на доказ формування політики широкомасштабних завоювань Московського царства, а саме відповідні листи царів, бояр і «служилих людей» з царської Думи, документи Земських соборів, грамоти дипломатам Посольського приказу тощо.

З позицій трактування інтервенції Московії як відповіді на прохання про допомогу «братнім малоросам» трактував українсько-польські конфлікти Сергій Соловйов³. Деякі аспекти втручання Московії в українсько-польські конфлікти у вказаний період описав у своїй багатотомній монументальній праці Михайло Грушевський⁴. У період Радянського Союзу цю тематику також оминали у працях з історії відносин Московії з козаками наприкінці XVI ст. – у першій половині XVII ст.⁵. Так само цю проблему не досліджували західні вчені. Вальтер Ляйч у загальному нарисі стосунків між Московією і Річчю Посполитою, наприклад, проігнорував роль «московського чинника» у загостренні українсько-польських відносин⁶.

Зважаючи на важливість теми і потребу її вивчення, актуальним є аналіз інформації для порівняння методів і форм втручання Московського царства в українсько-польські конфлікти з метою з'ясування їх впливу на перебіг історичних подій в Україні та Польщі зокрема і Центрально-Східній Європі загалом. Першочерговою проблемою для розв'язання цього завдання є з'ясування як «історичного тла» головної мети політики Московії, що дає ключ до розуміння зацікавленості Кремля у втручанні в українсько-польські відносини у згаданий період.

Ідеологеми «Русского міра» часів Московського царства: геополітичні плани й ідеологічна мотивація територіальної експансії

Після того, як у 1480 р. відбулося звільнення Московського царства з-під татаро-монгольського іга, позбавлення від залежності сприяло формуванню у цій

² Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. Збірник документів (1639–1648 рр.). Київ: Аид-во АН УРСР, 1946. 255 с.; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1953. Т. 1. 1620–1647 годы. 588 с.

³ Соловьев С. История России с древнейших времен. Книга V (тома 9–10). Москва: издательство социально-экономической литературы, 1961.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1909. Т.VIII. Частина 2 – Початки Хмельниччини 1638–1648.

⁵ Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-і роки XVII ст.) / АН УРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С. М. Белоусов (Нариси з історії України. Вип. 3). К.: Вид-во АН УРСР, 1941. 188 с

⁶ Ляйч В. Російсько-польська конфронтація. *Російський імперіалізм / упоряд. Тарас Гунчак*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С.124–155.

державі, що функціонувала під сильними впливами внутрішнього державного устрою та завойовницької ідеології східних деспотій. Важливою ідеологемою, що виправдовувала його агресивну політику і була мотивуванням претензій на приєднання до цієї монархії земель її сусідів, стала теза про те, що Московія має бути новою імперією – спадкоємицею Стародавнього Риму й Візантії як найбільших у дотогочасній історії світових імперій. Цьому сприяв династичний шлюб великого князя Івана III Васильовича з Софією (Зоєю) Палеолог, племінницею останнього імператора Візантії і легітимною спадкоємицею візантійських імператорів, укладений у 1472 р.⁷ Софія мала великий вплив на чоловіка та московський двір і змусила Івана III розірвати з монгольською залежністю. Її опікун, знаменитий візантійський вчений і політик (згодом кардинал) Віссаріон Нікейський (роки життя 1403–1472), розчарувавшись в охопленому протиріччями Заході, вважав Московське князівство єдиною державою, здатною допомогти грекам відродити Візантію⁸. Певним чином під впливом сповідуваних ними поглядів на початку XVI ст. геополітичні й великодержавні претензії Московської держави були сформульовані в ідеологемі «Москва – Третій Рим»⁹.

На початку XVII ст. Московія прагнула реалізувати дві головні політичні програми:

1) програму-мінімум – «збирання руських земель»;

2) програму максимум – створення великої імперії у рамках втілення у життя ідеологемі «Москва – Третій Рим».

До Івана III про жодні *руські землі* не йшлося. Московити не відчували ідеологічного зв'язку з «київської спадщиною». Навіть легенда про «шапку Мономаха» та перенесення столиці з Києва до Володимира на Клязьмі, які стали теж одним з підґрунть ідеологемі «Москва – Третій Рим», суттєво нічого не змінили. У 1492 р. Віленським привілеєм великий князь литовський, а невдовзі одночасно і король польський Олександр Ягеллон позбавив удільних українських та білоруських князів прав зносин з іноземними державами і наділення своїх васалів ленами, чим зрівняв їх з рештою шляхти, а статус їх князівств трансформував у приватні володіння. Відразу за цим всі прикордонні князівства (Оболенське, Воротинське і т. д.) стали васалами Московського князівства, після чого до нього було приєднано більшу частину Чернігівської і Смоленської земель¹⁰. Урешті-решт у 1542 р. книжники Івана IV

⁷ Успенській Ф. И. Брак царя Ивана III Васильевича с Софьей Палеологъ. *Исторический вестник*. Санкт-Петербургъ, 1887. Т. 30. № 11. С. 683–692; Пирлинг П. О. Россия и Востокъ. Царское бракосочетаніе в Ватикане. Иван III и Софія Палеологъ. Санкт-Петербургъ, 1892. 235 с.

⁸ Панова Т. Д. Великая княгиня Софья Палеолог. Москва, 2005. 54 с.; Матасова Т. А. Софья Палеолог. Москва, 2016. 301 с.

⁹ Лурье Я. С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века. Москва; Ленинград: АН СССР, 1960. С. 486.

¹⁰ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. 256 с.

вперше висунули ідею й обґрунтували міф «Великої Русі», до якої як спадкоємиці Київської держави мали увійти землі «Малої Русі і Білої Русі»¹¹.

Ідея «триєдиної Русі» стала ідеологічним підґрунтям і виправдання воєн Московського царства з метою приєднання до нього українських та білоруських земель¹². На підставі ж того, що на царському престолі були нащадки Рюриковичів, Москва відкрито заявила про претензії на усі землі, якими колись володіли Київські князі цієї династії¹³. Однак після обрання царем Михайла Федоровича й утвердження при владі династії Романових Московія втратила формальні династичні права на колишні землі держави Рюриковичів. Зрештою, у XVII ст. династичні мотиви вже не були визначальними для формування політичних курсів держав. За Люблінською унією монарха Речі Посполитої обирали два сейми і Москва відразу ж включилася в цей процес, висуваючи на кожних виборах кандидатури своїх царів або царевичів. Важливо також відзначити, що тоталітарна Москва прагнула підкорити, а не «воз'єднати» колишні землі демократичної Київської держави, оскільки не мала з ними ідейної, психологічної й ментальної єдності й спадковості традицій. З цього приводу польський історик Анджей Андрусевич влучно підмітив, що для Московії було характерним «те, що не пустило коріння у Київській Русі», зокрема тоталітаризм і сакральний характер державної влади з підпорядкованою їй Церквою», що «заперечували можливість самозародження людської свободи»¹⁴.

У глобальній геополітичній стратегії Московія використовувала ідеологему «Москва – Третій Рим» для ідеологічного умотивування майбутньої експансії і завоюницької політики, що пояснювалося і виправдовувалося «інтересами великої політики». Ця ідеологема використовувалася й у майбутній реалізації зазначеної теорії в політиці російської держави та церкви впродовж XVI–XVII століть¹⁵. Вона мала чітко виражений наступальний характер і повинна була слугувати для надихання царів

¹¹ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогичинь 1253, Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17.

¹² Цю ідею активно використовували російські антибільшовицькі емігранти для виправдання й ідеологічної мотивації їх планів відновлення Російської імперії у кордонах 1917 р. (див., наприклад: Лаппо И. И. Идея единства русского народа в Юго-Западной Руси в эпоху присоединения Малороссии к Московскому государству. Прага: Изд. о-во «Единство», 1929. 44 с.). Згодом після розпаду СРСР цю ж ідею сповідували прибічники ідеї відновлення Росії у тих же кордонах, одними із сповідувачів чого були Олександр Солженіцин у публіцистичному творі «Як нам влаштувати Росію» та Олександр Дугін у книзі «Геополітика».

¹³ Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1930. S. 14.

¹⁴ Андрусевич А. Міт Росії. Москва – Третій Рим. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n7texts/andrusiewicz.htm> (дата звернення 8.07.2019).

¹⁵ Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI–XVII стол. / під ред. проф. д-ра І. Мірчука. Мюнхен: Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951. 55 с.

Московії на підкорення світу¹⁶. Головним ідеологічним умотивуванням цієї теорії було твердження про те, що Московія – спадкоємиця «духовної величі» й імперських амбіцій Стародавнього Риму і Візантійської імперії¹⁷.

На шляху до реалізації завойовницьких планів Московії опинилися сусідні з нею держави. Спочатку Велике Князівство Литовське (ВКЛ) відіграло головну роль у стримуванні агресії Москви й завоюванні нею території колишньої Київської держави. У XIV ст. ВКЛ відмежувало Польщу від Московії, завоювавши більшість ослаблених від нападів ближніх сусідів та далеких завойовників західних і південних земель, раніше підвладних Києву. Амбітний план ВКЛ полягав в тому, щоб об'єднати землі колишньої Русі та не допустити їх під панування Москви, чого відверто домогалися царі Московії. У період «безкоролів'я» у 1575 р. Іван IV Грозний, наприклад, запропонував стати королем Речі Посполитої з умовою, щоб Київ і Волинь увійшли до складу Московської держави¹⁸.

Однак реалізувати ці плани перешкодило ВКЛ, що контролювало більшість східних земель Київської держави й прагнуло об'єднати усі її колишні землі під своєю владою. У XIV ст. Польща була далекою країною для Московії, головним ворогом якої на шляху до реалізації цих планів була Литва, що контролювала значно більшу частину колишньої території Київської держави, ніж Польща¹⁹.

Припинення існування Великого князівства Московського і ВКЛ шляхом об'єднання їх земель й інкорпорації сусідніх земель і проголошення створення Московського царства у 1547 р. й створеної шляхом укладення союзу Польщі й ВКЛ Речі Посполитої у 1572 р. започаткувало перманентне столітнє протистояння у Східній Європі двох конкурентних великих державних утворень, що неминуче мусили зіткнутися, розробляючи плани розширення своїх володінь шляхом приєднання прикордонних земель одна одної²⁰.

У 1600 р. Зигмунт III виступив із пропозицією Московському царству об'єднатися з Річчю Посполитою унією в єдину державу чи конфедерацію держав для відсічі набігам турецьких військ, яку «озвучив» під час дипломатичного візиту Лев Сапега (Sapieha), використовуючи термін «об'єднання»²¹. Оскільки у наступні півстоліття Туреччина не вела активних воєн проти цих двох держав, їх «об'єднуючим ворогом» могла стати Швеція, що почала претендувати на деякі їх землі. Саме перспектива боротьби проти цих двох потенційних геополітичних супротивників Речі Посполитої і Московії була домінуючою у наступні півстоліття під час переговорів між цими країнами. Однак у ході посилення позицій Кремля

¹⁶ Philipp W. Die gedankliche Begründung der Moskauer Autokratie bei ihrer Entstehung. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 1970. Heft 15. S.115.

¹⁷ Schaeder H. Moskau – das Dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorie in der slawischen Welt. 2.Aufl. Darmstadt, 1957.

¹⁸ Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С. 135. Детальніше див.: Флоря Б. Иван Грозный – претендент на польскую корону. *Исторический архив*. 1992. № 1. С. 173-182.

¹⁹ Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С.125.

²⁰ Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. Москва: Наука, 1978. 311 с.

²¹ Godziszewski W. Polska a Moskwa... S. 4.

Московське царство стало намагатися саме стати головною «об'єднуючою силою» і приєднати до себе Польщу. Політична гра на цю тему тривала багато наступних десятиліть й досягнула свого апогею для Московії у 1656 р., коли її цар Олексій Михайлович (*Алексей Михайлович*) був обраний королем Польщі.

Протягом XV – середини XVII ст. бойові дії у московсько-литовських та московсько-польських війнах відбувалися на українських та білоруських землях. Українське населення колишнього королівства Русі та удільних князівств ідентифікувало себе як *русини* чи *руські*. Причому назва *Мала Русь*, яка з'явилася у першій половині XIV ст., спочатку означала територію колишнього королівства Русі, тобто Галицької і Волинської земель. Слід зауважати, що росіяни називали себе *московитами*. Білорусів переважно називали *литвинами*. З появою на межах Київського, Брацлавського та Подільського воєводств з початку XVI ст. ці землі все частіше стали називатися «українські» або як його синонім «українні», що сприяло поширенню терміна «Україна» і ідентифікації населення як «українці»²².

У Московії у другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. щодо Запорізької Січі часто використовували назву «Запороги», щодо українців або українських козаків – архаїчний навіть для того часу етнонім «черкаси», який відповідав етноніму розселених монголами у Пороссі в XIII ст. аланів-черкесів, які до середини XVI ст. майже повністю були асимільовані, зберігши пам'ять по собі в назві міста Черкаси²³. Наприкінці XVI ст. на Київщині отримали володіння кабардинські князі Темрюки-П'ятигорці та Черкеси-П'ятигорські²⁴. Вони, як і алани-черкеси, швидко розчинилися переважно у козацькому середовищі, що дозволило деяким історикам сформулювати *черкеську* версію походження козацтва²⁵.

Польська сторона зверталася до самочинної козацької організації, яка зросла до потужного війська, тільки в періоди, коли виникали потреба такого війська для ведення завойовницьких воєн у Молдові, Прибалтиці та Московії. У проміжках між тим у Польщі пропонували ліквідувати українське козацтво, а поширення інформації про ці наміри провокувало його до спротиву й антипольських виступів. Московська сторона просто не могла не скористатися з такої помилкової політики свого польського сусіда, знищення якого як держави відкривало дорогу до Чорного моря і омріяного Риму. Тим більше, що козацьке військо в цьому напрямку було більше ніж потрібне, що засвідчили спільні успішні походи в Крим московських та донських військ з козаками під проводом Дмитра Байди-Вишневецького у 1550-их роках²⁶.

²² Жителі Західної України продовжували ідентифікувати себе як русини аж до Першої світової війни, а Закарпаття – до Другої світової. Ідентифікацію московитів як росіян запровадили аж наступники Петра I.

²³ Бубенок О. Коли і хто заснував місто Черкаси? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 299–317.

²⁴ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 690–691.

²⁵ *Новікова Л.* До питання про черкеську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII – першої третини XIX ст. *Чорноморська минувшина*. 2015. Вип. 10. С. 56.

²⁶ Детальніше див.: Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. Історична студія. Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук у Німеччині. Історична Секція, 1964. С. 28–36; *Кузнецов О. Ю.* Князь Д.И. Вишневецкий и оборона русских земель в районе Куликова поля

«Царські хабарі»: підтримка перших антипольських козацьких повстань

Спроби короля Польщі Стефана Баторія своїми реформами перетворити козацтво на слухняний інструмент ведення воєн цієї країни не були доведені до кінця. Його наступники не зрозуміли значення таких заходів. Після придушення повстання К. Косинського у 1591–1593 р. польський уряд далі не вирішував козацьких проблем, зокрема, не зрівнював їх із шляхтою, правами якої вони фактично користувалися і до якої належала їх верхівка (що відвернуло б їх від антипольських виступів), і намагався силою заборонити морські походи козаків. Однак саме відсутність фінансування з державної казни Польщі провокувала ці походи, здійснення яких частково допомагало вирішувати матеріальні проблеми українських козаків, оскільки плата реєстру у 500 осіб (1578 р.) чи навіть 1000 (1590, 1617 рр.) не покривала навіть 10 % затрат, а січове козацтво взагалі не отримувало платні. Саме тому Річ Посполита після придушення повстання К. Косинського у 1591 р. була зацікавлена заспокоїти бунтівливі настрої козаків і відвернути їх від антипольських виступів й скерувати їх енергію для відсічі татарських нападів. Цим вдало скористалася Московія, що поспішно уклала домовленості з ними й завербувала їх на «царську службу», виділяючи «грошові субсидії», що мали виконувати роль підкупу. Позбавлені засобів для проживання запорожці вимушені були укласти домовленості з царем. У 1592 р. царський уряд уклав угоду з Військом Запорізьким, за яким козаки за «хлібну і грошову платню» зобов'язалися брати участь у захисті південних кордонів Московського царства від нападів кримськотатарських загонів. Обіцяну платню козаки отримали у 1593 р.²⁷

Цю тактику «задобрювання» Московія активно застосовувала після повстання К. Косинського і напередодні повстання С. Наливайка. Очевидно, що цьому передували переговори, під час яких гетьман і козаки брали на себе пені зобов'язання. У 1594 р. посол австрійського імператора Еріх Ляссота записав у своєму щоденнику, що він зустрів в Україні посла Московії Василія Нікіфоровича, який віз запорожцям подарунки від царського уряду²⁸. Через півстоліття після цього 16 січня 1641 р. у чолобитній цареві путивльський козак Грішка Конашев твердив, що 50 років тому «при царі й великому князі Федорі Івановичі» з Юрієм Беззубовцовим він виїхав «у Запороги з його государевим жалуванням і грошовим», незабаром після чого він знову «при царі Борисі в Запороги ж з грошовим жалуванням с Іваном Оладыним і з сукнами»²⁹.

Очевидно, що під час повстання К. Косинського козаки показали, що вони можуть бути ефективною антипольською силою. У Москві зрозуміли, що від цього зможуть мати вигоду й користь, використовуючи цю опозицію у майбутньому з метою політичного послаблення й територіального зменшення володінь Речі Посполитої. У виданій у 1593 р. грамоті донським козакам цар писав, що вони мають

в середині XVI століття. *Куликово поле: Вопросы изучения наследия*. Тула: Тульский полиграфист, 2000. С. 300–315.

²⁷ Станиславский А. Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. Москва: Мысль, 1990. С. 11.

²⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1890. Вып. 1. С. 163, 178.

²⁹ Воссоединение... Т. I. С. 317.

йти разом із московським військом, «з путивльськими і з запорізькими черкасами, котрі прийдуть по нашому указу на Донець – велено черкасам запорізьким, гетьману Хриштофу Косицькому і всім отаманам і черкасам бути на Донці на шляхах і за царем іти на наші країни»³⁰. Факт налагодження урядом Московії з К. Косинським підтверджує донесення королівського старости Олександра Вишневецького, який стверджував, що у Січ з Москви були надіслані гроші і припаси, які були козакам дуже потрібні. За це, зі слів Вишневецького, очільник повстанців присягнув на вірність цареві й передав під його владу контрольовану повстанцями територію: «Косинський присягав із усім своїм військом великому князеві Московському і вже було віддав під його владу усе прикордоння більше ніж на сто миль»³¹.

Отримуючи періодично московські субсидії, та спостерігаючи за укріпленням меж Дикого поля з часів Бориса Годунова, козаки бачили на цих теренах можливий притулок у випадку невдач чергових антипольських виступів. Не випадково, що С. Наливайко у 1595 р., відчуваючи чисельну перевагу наступаючих польських військ, планував із повсталими шукати політичного притулку у Московському царстві. Однак польські війська спрогнозували такий сценарій розвитку подій й не допустили до його реалізації, перегородивши козакам Наливайка можливість переходу тогочасного кордону між Річчю Посполитою і Московією³². Наприкінці грудня 1595 р. австрійський дипломатичний агент Ян Прочинські тричі повідомив царя Московії, що повстанці у разі погіршення їх становища готові перейти до Московського царства й С. Наливайко «*пришоль вь Слуцко; а хочеть итти на твое Государево имя со всьми прежними своими черкасы*», «*итти де, Государь, кь тебь ко Государю Гетману Наливайку со своими черкасы на Черниговь или на Смоленскь*» й підсумував, що «*многіе такь говорятъ, что хотятъ выхъать на имя Его Царского Величества*»³³.

Участь українських козаків у військових походах на Москву у 1604–1618 роках

Українське козацтво взяло величезну участь у т. зв. Смуті чи Димитріадах 1604–1613 рр., які ледь завершилися приєднанням самої Москви до Речі Посполитої, коли московська еліта визнала царем королевича Владислава. У перші десятиліття XVII ст. ідея «унії» Речі Посполитої і Московії видавалася привабливою для частини вищих державних сановників двох держав, але непомірні амбіції Зигмунта III Вази, який сам хотів бути царем і вже бачив Москву далекою провінцією, штовхнули обі сторони до війни, яка фактично тривала до Поляновського миру 1634 р.³⁴.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Частина 2... С. 52.

³¹ Воссоединение... Т. I. С. 9; Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1868. S. 27.

³² Копреєва Т. Н. К истории движения Наливайко. *Исторический архив*. Москва, 1956. № 2. С. 150.

³³ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. С. Петербург, 1852. Т. 2. С. 294, 379.

³⁴ Детальніше див.: Polska a Moskwa w pierwszej polowie wieku XVII. Zbiór materiałów do historyi stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III. Wydal Aleksandr Hirschberg. We Lwowie: Nakładem zakładu N. im. Ossolińskich, 1901.

У 1618 р. була здійснена спроба утвердити королевича Владислава на московському престолі. Через відсутність коштів для утримання війська спроба провалилася, але Московія втратила більше половини територій, завойованих у XVI ст.³⁵

Якщо наприкінці XVI ст. Московія втручалася в «польські справи» і підтримувала українських козаків у їх діях проти Польщі, на початку XVII ст. ситуація змінилася – козаки почали здійснювати власну політику втручання в польсько-московські конфлікти й виступили в них на боці Польщі, які підтримувала або пропонувала власних кандидатів на престол Московського царства. Українські козаки, зокрема, взяли участь у спільних виступах опозиції проти правлячих царів Московії. Польща офіційно не підтримала, але приховано інспірувала антимосковську опозицію. Саме на її території самозванець Лжедмитрій оголосив себе царем і отримав дозвіл для походу на Москву збирати війська, до яких вступило кілька тисяч поляків, і приєдналося 2 000 донських козаків й ушестеро більше українських – понад 12 000. За твердженням Дмитра Яворницького, «в усіх походах Лжедмитрія I та його наступників українські козаки також брали найактивнішу участь, причому в цій справі найголовнішу роль відігравали власне так звані українські або черкаські козаки і другорядну роль власне запорізькі чи низові»³⁶.

У 1605 р. українські козаки взяли участь в похід на Москву на боці претендента на царський престол «царевича Дмитра» (Лжедмитрія I). Згідно з твердженням М. Грушевського, лише у битві під Новгородом на його боці воювали понад 2 000 запорізьких козаків, а у грудні 1604 р. на допомогу йому прибуло 12 000 українських козаків, які відступили під переважаючими силами військ під Добриничами³⁷. Улітку 1606 р. – восени 1607 р. «українні козаки» взяли участь у повстанні Івана Болотнікова проти царя Васілія Шуйського³⁸, а також у повстанні терських козаків, які підтримували свого претендента на царський престол – самопроголошеного царем «царевича Петра». За виявленими С. Соловйовим даними, лише наприкінці 1608 р. у таборі Лжедмитрія II у Тушині перебувало до 13 000 запорізьких козаків, а навесні 1609 р. з метою приєднатися до них із Запорізької Січі вирушили ще до 9 000 козаків³⁹.

Поразки пропольських претендентів на престол Московії у кінцевому підсумку призвели до того, що Польща запропонувала на «вакантну посаду» свого претендента – сина Зигмунта III королевича Владислава. Восени 1609 р. польські війська, серед яких були також українські козаки, вступили на територію Московії. У лютому 1610 р. група московських бояр уклала угоду в таборі Зигмунта III під Смоленськом, згідно з якою його син королевич Владислав мав бути обраним

³⁵ Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С. 135.

³⁶ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. З російської переклав Іван Сварник. Львів: видавництво «Світ», 1991. Т. 2. С. 118.

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1909. Т. VII. Козацькі часи – до р. 1625. С. 323.

³⁸ Детальніше див.: Смирнов И. И. Восстание Болотникова 1606–1607 гг. Ленинград: Госполитиздат, 1951. С. 122–130.; Корецкий В. И. Летописец с новыми известиями о восстании Болотникова. *Встория СССР*. 1968. № 4. С. 120–130.

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII... С. 325; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків... Т. 2. С. 119–120.

на царський трон Московії й керувати державою спільно з боярами; в угоді було зафіксовано також інші умови, що мали забезпечити вплив Речі Посполитої на політику Московського царства⁴⁰. Після невдалої спроби реалізації цієї угоди й коли царем Московії був обраний Михайло Федорович (*Михаил Федорович*) Романов, найбільшим у першій чверті XVII ст. виступом українських козаків проти Московського царства став успішний похід понад 20-тисячного війська під проводом гетьмана Війська запорізького Петра Конашевича-Сагайдачного на Москву на допомогу військам королеви Речі Посполитої Владислава у 1618 р.⁴¹.

Наміри Московії щодо використання козаків України у планах війни проти Польщі у 1620–1621 роках

Відповідно до мирної угоди Речі Посполитої з Московським царством після походу на Москву у 1618 р. королеви Владислава вживав титул царя Московського, що, очевидно, сприймали негативно у Кремлі. Коментуючи наслідки невігідного Московії миру у формуванні курсу її політики, В. Годзішевський писав: «Однак коротко після укладення Дивилінського (відомого теж як Деулінське – А. Б.) перемир'я зміцнена Москва починає знову мислити про організацію війни у відповідь проти Польщі. Оскільки з цієї сторони їй загрожує найбільша небезпека: тут перебуває королеви Владислава, претендент на її трон, а за ним стояв монарх Речі Посполитої»⁴².

Оговтавшись від поразок і втрат, починаючи від 1620 р. у Кремлі вирішили взяти реванш над Польщею за завдані нею поразки і у рамках цього відновити фінансування українських козаків. Зручним приводом для цього стало прибуття у 1620 р. до Москви посольства на чолі з Петром Одинцем від П. Конашевича-Сагайдачного з грамотою, в якій було сказано, що козацькі гетьмани і все Військо запорізьке «колишнім великим государям царям і великим князям» Московії «повинність всяку чинили і їм служили, а за своє служби від них, государів, милість і платню до себе мали» й висловили побажання, що «в тій же повинності і нині» його «царській величності» хочуть бути і «за порогами перебуваючи, службу свою ... виявляти ... проти всяких ворогів» Московії⁴³.

У відповідь 21 квітня 1620 р. цар Михайло Федорович надав грамоту гетьманові П. Сагайдачному «і усьому Війську Запорізькому» про те, що дає їм грошову платню (*жалованье*): «І ми, великий государ, тебе, гетьмана Петра, і все військо за те похваляємо, що ви наші государеві милості до себе дістали, і службу свою до нас, великого государя, виявляли, і тепер уже нам службу свою і радість хочете виявляти. І мов кримських посланців ваших веліли єсми прийняти, а посланцям вашим веліли єсми бити у наших бояр і у приказних людей, і посольства їх веліли єсми вислухати милостиво, і вперед вас в нашому милостивого платню мати хочемо. І вітаючи посланців ваших нашою царською платнею, веліли єсми відпускати до

⁴⁰ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Киев: Госполитиздат УССР, 1957. С. 154–155.

⁴¹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). Warszawa : Główna Druk. Wojskowa, 1935. S. 3–54.

⁴² Godziszewski W. Polska a Moskwa... S. 9.

⁴³ Российский государственный архив древних актов в Москве (РГАДА). Ф.124 – Малороссийские дела. Оп. 1. Д. 1. Л. 2–9.

вас, а з ними післали до вас нині Лехко нашу платню 300 карбованців грошей. А вперед вас в нашій платні забуття не учинимо, дивлячись по вашій службі. І ти б, гетьмане Петре, і все Запорізьке Військо нашу платню взяли. А на кримські улуси нині вас не посилаємо, тому що кримський Джан-Бек-Гірей цар на наші великі держави сам і принци, і князі, і мурзи не ходять і людям нашим шкоти не чинять ніякі, а наші люди тому ж кримським улусом шкоти ніякої не роблять»⁴⁴.

У рамках розвитку цих переговорів у 1621 р. до Москви було запрошено делегацію від П. Конашевича-Сагайдачного з метою спонукати його змінити пропольську орієнтацію. Однак ці перемовини не були зумовлені «особливою турботою про долю братнього народу», а були викликані суто практичними міркуваннями – Москві повинен був «внутрішній ворог» Польщі, що антипольським повстанням в Україні міг би підтримати інтервенцію Московського царства на землі Речі Посполитої. Важливо відмітити, що ці спроби залучення козаків на службу цареві були зумовлені суто прагматичними планами війни Московії в союзі з Туреччиною і Швецією проти Польщі, однак ці плани не вдалося реалізувати. В. Ляйч так пояснив причину їх невдачі: «Цар спробував домовитися про альянс із турецьким султаном і шведським королем та, незважаючи на слабкість своєї держави, яка ще не оговталася від попередньої Смути, намірився напасти на Польщу вже 1621 року. Проте турецька кампанія проти Польщі зазнала невдачі, а московити не наважилися воювати, маючи в союзниках саму тільки Швецію»⁴⁵.

Смерть П. Конашевича-Сагайдачного у 1622 р. перекреслила плани переведення козаків у підданство московського царя. Однак і після неї Кремль не відмовився від своїх намірів використання козаків як антипольської сили, але, не готовий до нової війни проти Польщі, змінив політичну тактику й перейшов до прихованого інспірування антипольських виступів. У Кремлі швидко оговталися після завданих московським військам поразок й почали розробляти плани приєднання до Московії нових територій. На початку XVII ст. Україна опинилася на межі боротьби Речі Посполитої і Московського царства. Польща була зацікавлена у посиленні використання українських земель та її людського потенціалу з метою розширення територіальних меж і державної могутності. Посилення експлуатації викликало незадоволення і резонний опір. Московське царство, зацікавлене у послабленні Речі Посполитої, вирішили використати це невдоволення й використати невдоволених як силу й інструмент проти Речі Посполитої, що на той час максимально посилити свої геополітичні позиції у Центрально-Східній Європі. Конфлікт інтересів між Польщею і Росією за Україну лаконічно й влучно оцінив В. Годзішевські: «Польща і Росія у своєму історичному розвитку йшли різними шляхами і виростили у дві конкурентні, ворожі до себе сили. Оскільки вони розвивалися під впливом двох окремих культур, західної і східної, і не мали спільних інтересів. Натомість руські землі, звільнені Литвою з-під татарського ярма й шляхом [Львівської]

⁴⁴ РГАДА. Ф.124 – Малороссийские дела. Оп. 1. Д. 1. Л. 12–15. Опубліковано: Кулиш П. А. Матеріали для історії возсоединенія Руси... С. 97–98.

⁴⁵ Ляйч В. Російсько-польська конфронтація... С. 135–136.

унії об'єднані з Польщею, стали вогнищем польсько-московської боротьби, що тривала кілька століть»⁴⁶.

Вироблення механізмів духовного впливу

Від початку 1620-х років Московське царство почало не лише цікавитися козацько-польськими конфліктами, а й активно виступати у ролі захисника православної віри в Україні з метою заручитися підтримкою українців. Якщо цар вживав титул «*царь московский всея Руси самодержец*», Московський патріарх Філарет – титул «*милостию божиею преосвященный патриарх Великой и Малой России*». Київський митрополит не заперечував проти цього, що певним чином зумовлювала велика географічна віддаленість Константинополя від Києва. Натомість Москва, по-перше, географічно ближчою до Києва, по-друге з пропагандистською мовою виступала у ролі захисниці православної віри в Україні і, по-третє, надавала матеріальне утримування й почала періодично оплачувати Київського патріарха й надавати грошову допомогу єпископам⁴⁷.

У формі подяки за це фінансування православні ієрархи в Україні почали визнавати зверхність й імперську концепцію Москви про визнання за Московським царством права на Україну як «Малу Русь». Перемишльський єпископ Ісайя Копинський, наприклад, офіційно вживав титул «*епископ и ексарх Малой России*»⁴⁸.

У 1620 р. Московський патріарх Феофан на прохання гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного висвятив у Києві Митрополита Іова Борецького й кількох єпископів і таким чином відновив православну ієрархію, ліквідовану Берестейською унією, у відповідь на що вдячний гетьман із 3000 козаків проводжав патріарха до польсько-молдавського кордону. Розвиваючи цей напрям у політиці Московії, від 1620-х рр., виступаючи у ролі оборонця православної віри з метою забезпечення психологічного впливу на українців, царські «служилі люди» не гребували нічим починаючи від творення міфологем про царя як захисника усіх гноблених православних й закінчуючи підкупом українських православних діячів з метою забезпечити їх промосковські настрої та дії⁴⁹. Певним чином це спричиняли самі ж православні релігійні діячі, яких до цього спонукала дискримінаційна політика щодо православних в Україні. Наприкінці 1622 р., наприклад, до Москви прибув ієромонах Лубенського монастиря Гедеон Слобін для отримання пожертвувань для

⁴⁶ Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1930. S. 3.

⁴⁷ Детальніше див.: Эйхгорнь В. О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. Москва: Университетская тип., 1890. [2], XIV, 3-570 с.; *Эйхгорнь В. О. Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в.* Москва: В Ун. тип., 1899. Т. 1: Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. 1104 с.

⁴⁸ РГАДА. Ф.229 – Малороссійский приказ. Оп. 1. Д. 1. Л. 3.

⁴⁹ Флоря Б. Н. Новые данные о начале контактов Киевского митрополита Иова (Борецкого) с Россией. *Вестник церковной истории*. Москва, 2011. № 3–4. С. 225–232.

єпископа цього монастиря Ісайї Копинського та монахів, які зазнавали «великих гонінь від поляків»⁵⁰.

Київський митрополит, усвідомлюючи можливу невдачу назріваючого конфлікту козаків проти Речі Посполитої через їх обмежені сили й виступив посередником у перемовинах між козаками й Московією. У лютому 1625 р. під час перебування у Москві за дорученням Київського митрополита луцький єпископ Ісакій дуже лаконічно й водночас аргументовано пояснив прагматичну мотивацію запорозьких козаків, які прагнули заручитися зовнішньою підтримкою Московського царства чи будь-якої іншої держави у разі виникнення війни між ними і Польщею: «козаків стільки не буде, щоб їм стояти проти поляків без допомоги». На це він отримав таку ж чітку відповідь: «А якщо вам надалі від поляків у вірі будуть утиски, а ви проти них будете об'єднуватися та зміцнюватися, тоді ви царській величності дайте знати, тоді царська величність і святійший патріарх будуть про те мислити, як би православному віру і церкви Божі і вас усіх від єретиків визволеними бачити»⁵¹.

Характерно, що усі переговори між представниками Київського митрополита й московськими чиновниками велися віч-на-віч і їх зміст був таємницею. В одній з відписок путивльських воевод кінця 1625 р. зустрічається цікава згадка про царську грамоту в Путивль від 8 липня, в якій воеводам (в разі приїзду нових посланців Митрополита) пропонувалося зустрічатися з ними особисто і таємно, не допускаючи до цих розмов нікого іншого⁵².

Для Кремля Київський митрополит був насамперед важливою духовною особою, яка була спроможна сприяти поширенню промосковської орієнтації серед українських гетьманів, кошових отаманів і козаків, невдоволених релігійно-церковною політикою Речі Посполитої. Водночас «дипломатичні переговори» його представників у Москві завершилися тим, що митрополит погодився надавати Кремлеві інформацію про події в Україні, зокрема, про конкретні прояви подальших релігійних утисків Речі Посполитої в Україні. Як наслідок цього митрополит почав передавати у Москву листи з обіцяною інформацією через «царських служилих людей». 12 березня 1627 р., наприклад, у Посольський приказ було передане повідомлення про відправлення з Путивля до Києва боярського сина Григорія Гладкого «для разведания о польских обращениях», через якого Київський митрополит передав «государю» грамоту «о польских вестях»⁵³.

Незабаром після цього з Москви почали масово надходити гроші для верхівних православних ієрархів в Україні. 26 червня 1628 р., наприклад, цар Михайло Фьодорович й патріарх Московський Філарет надали «жалуванну грамоту» Києво-Печерському монастиреві, якою дозволяли його монахам періодично приїжджати до Москви за грошовою допомогою для цього монастиря, називаючи її

⁵⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 1. Л. 2.

⁵¹ Соловьев С. История России.... Книга V... С. 441.

⁵² Флоря Б. Киевская митрополия, Россия и казацкое восстание 1625 года. *Славяне и их соседи*. Вып. 7. Москва: Наука, 1995. С. 144–145.

⁵³ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 1. Л. 1–16.

тогочасним характерним офіційним терміном як «*милостиня*»⁵⁴. Незабаром після цього 25 квітня 1630 р. Московський патріарх Філарет скерував з Путивля лікаря Гаврила до Київського митрополита Іова Борецького й переслав йому гроші на церковне будівництво⁵⁵.

Періодичний обмін церковними делегаціями між Моквою і Києвом тривав до початку війни козацьких військ проти Польщі у 1648 р. Прикметно при цьому відзначити, що новий митрополит Петро Могила, не бажаючи бути односторонньо залежним від Московського патріарха, у відповідь на надіслані тим дарунки надсилав йому свої дари. 10 лютого 1646 р., наприклад, до Москви з Києва з грамотами і дарами від Митрополита Петра Могили прибули печерський ігумен Іринарх, видубицький келар Іоїль, софійський уставник Амвросій і шляхтич Предремирський⁵⁶.

Політична тактика Московії в українсько-польських конфліктах

Після поразок 1618 і 1634 років, під час яких українські козаки знову показали себе дієвою військовою силою, у Кремлі були готові підтримати кожного гетьмана, який підняв би бунт проти поляків чи визнав би протекцію царя Московії. Саме тому вони почали здійснювати значно відвертішу підтримку козацьких повстань проти Польщі, найбільше з яких спалахнуло у 1625 р. Запорізькі козаки виявили готовність укласти союз із опозиційним до султана Туреччини Александром Ахієм проти Польщі й лише після цього скерували делегацію до Москви. Під час ініційованих тоді переговорів з Московією козаки фактично виконали роль посередників опонента турецького султана, який у боротьбі за владу просив у царя Московії військової допомоги для захоплення турецького престолу⁵⁷.

М. Грушевський обґрунтовано вважав, що під час козацького повстання 1625 р. була запропонована «перша пропозиція переходу України під царську верхність – інтересна, як перша рекогносціровка пізніше довершеного перевороту»⁵⁸. Розраховуючи позбутися залежності від Речі Посполитої, того року гетьман Михайло Дорошенко передав для царя Московії прохання прийняти його у підданство цього царя⁵⁹. Характерно, що члени комісії [сейму] з укладення угоди після повстання 1625 р. вбачали головного інспіратора козацького повстання у Московії. Як один із доказів на підтвердження вбачали визнання козаками «титулу Московського царства»

⁵⁴ Каптерев, Н. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. Москва: Тип. Снегирева, 1885. С. 221.

⁵⁵ Воссоединение... Т. I. С. 77, 81.

⁵⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 2. Л. 123.

⁵⁷ Детальніше див.: Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. Історична розвідка. *Затиски товариства імені Шевченка: видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу*. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. 1897. Т. 17. Кн. 3. С.1–42.

⁵⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VII. Козацькі часи до р. 1625. Київ; Львів, 1909. С. 524.

⁵⁹ Прошение гетмана Михаила Дорошенко в российское подданство, 1625. РГАДА. Ф. 79 – Сношения России с Польшей (коллекция) из фондов Боярской Думы, Посольского приказа, Посольской канцелярии, Коллегии иностранных дел 1718–1719 гг. Оп. 1. Д. 17. Л. 1.

[*tytułu Carstwa Moskiewskiego*]. Під час комісії 1625 р. король Зигмунт III і комісари вимагали від козаків: «Щоби тих, які у посольствах до Москви їздили, щоби під присягою зізналися, з яким посольством їх туди посилали, й щоби віддали до рук комісарів ті листи, які мали від московського князя [*Aby tych, którzy w legacyach do Moskwy iezdili, stawili, aby pod przysięgą zeznali z iakiemi poselstwami tam posyłani byli, y listy, ktore mieli od moskiewskiego kniazia, aby do rąk ich mc pp. commissarzow oddali*]»⁶⁰.

Однак реальне практичне значення козацько-московських перемовин 1625 р. не можна переоцінювати. З огляду на невпевненість у сприятливій міжнародній кон'юнктурі для війни проти Речі Посполитої Кремль приховував свої плани війни проти неї і використання у ній козаків навіть від можливих потенційних союзників, вважаючи при тому Україну та Беларусь «монополюючи своїми» сферами впливу й не бажаючи допускати на їх землі через свою територію представників інших держав. С. Соловйов з цього приводу писав: «Запоріжжя хвилювалося, і Густав-Адольф хотів скористатися цим, прислав до Москви великих послів Бремена і Горна з проханням, щоб царська величність послав до запорізьких послів своє повеління і відвів би їх від польської корони. Бояри відповідали, що цього зробити неможливо, бо черкаси запорозькі – люди польського короля, а між Московською державою і Польщею укладене перемир'я». Коли у 1626 р. приїхали послы Юрій Бенгарт і Александр-Любим Рубец чи Рубцов з проханням пропустити їх в Україну, бояри відповіли, що «про Білу Русь та Запоріжжя у договірних записках нічого не написано» й пропустити їх в Україну не можна, тому що між Московією і Польщею укладено перемир'я»⁶¹.

В Україні, своєю чергою, не усі козаки виявляли позитивне ставлення до Московії. Відомо, зокрема, що того ж 1625 року 800 українських козаків підтримали напад калги султана Шагін Гірея на землі Московського царства. Певний час українських козаків, які брали участь у походах проти Московії, у Москві називали «вічним ворогом» так само, як і поляків⁶².

Після невдачі повстання 1625 р. у подальші роки Московське царство розробляло нові плани щодо використання в своїх інтересах повстань в Україні. Позиціонуючи свою країну як потенційного захисника православних українців від «гніту католицизму й гніту польських панів», Московія планувала використати українських козаків у боротьбі проти Польщі двоюко: 1) інспіруючи й заохочуючи і підтримуючи антипольські повстання українських козаків; 2) інспіруючи анти-турецькі походи козаків з метою посварити Річ Посполиту з Туреччиною, викликати у кінцевому підсумку війну між ними й послабити Польщу внутрішніми й зовнішніми конфліктами з тим, щоб з часом можна було легше воювати проти цієї держави, послабленої внутрішніми і зовнішніми війнами.

⁶⁰ Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. Lwów; wyd. J. U. Niemcewicz, 1833. T.VI. S. 179–182.

⁶¹ Соловьев С. История России... Кн. V... С. 132–133.

⁶² Брехуненко В. Московія очима українських козаків у першій половині XVII ст. *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*. Red. Mirosław Nagielski, Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron. Zabrze–Tarnowskie Góry: Wydawnictwo inforteditions, 2013. S. 185–186.

Реалізуючи стратегію привертання на свій бік козаків, високопосадовці діячі Московського царства вдало використовували сповідання ними православної релігії також під час провокування антитурецьких воєнних дій як походів проти «бусурманів і ворогів християнського світу». Водночас у рамках стратегії послаблення Польщі московський цар використовував великі суми у золоті для спроб підкупу турецького султана, щоб спровокувати його до війни проти Польщі. 18 березня 1631 р. польський король Зигмунт III у листі турецькому каймакану у Молдавському князівстві (тимчасовому правителю, якого призначав османський султан за відсутності молдавського господаря) закликав його забезпечити стримування татарських набігів й зі свого боку згадав, що він зобов'язав С. Конєцпольського, щоб той не допускав антитурецьких набігів козаків. Король також повідомляв, що московський цар у різні способи схиляє українських козаків до боротьби проти Туреччини (виділено мною – А. Б.): **«Маємо ми, крім татар, інших тьмних ворогів, а саме московитів, які, з огляду на те, що вони не можуть і не наважуються ніде відкрито напасти, підстрікають проти нас світлішого турецького імператора.** Ваша ясновельможність легко може зрозуміти, наскільки невідповідно їх власним розрахункам вони витрачають золото для переконування Його Величності. **Це вони підстрікають козаків під приводом своєї релігії до бунту й розпалюють серед них хвилювання;** від цього козаки, які посміливішали на свободі, порушують усі Божі й людські закони й виявляють схильність до грабунків й розбоїв. **Ці ж московити є основною причиною набігів козаків на володіння найсвітлішого турецького імператора;** якби козаків не підстрікали до безпорядків, то вони ніколи би не наважилися вторгтися до чужих царств, а переховувались би у своїх притулках»⁶³.

Інтриги Московського царства базувалися на споконвічній стратегії поширення ворожнечі між іншими силами для досягнення власної мети за принципом *divide et impera* (поділай і володарюй). Провокуванням козацьких антитурецьких походів Московське царство переслідувало три мети: 1) посварити Польщу і Туреччину й спровокувати війну між ними; 2) заохочуванням до антитурецьких походів українських козаків сформувати з них образ ворога як у Туреччини, так і у Польщі, яка не була зацікавлена у погіршенні стосунків із турецьким султаном. У цьому «трикутнику протистояння» послабленими неминуче повинні були стати усі зі сторін протистояння, а саме і українські козаки, і поляки, і турки. Козаки за таких обставин опинилися «між молотом і ковадлом» й, опинившись на самоті у протистоянні з двома потугами, мали би шукати підтримки з боку іншої держави й у цій ситуації на політичну арену в ролі союзника повинно було вийти Московське царство.

Ця «стратегія поширення сварок» швидко дала свої перші результати й «зерна ворожнечі швидко проросли врожаєм ненависті». Зважаючи на те, що антитурецькі походи запорожців не припинилися, у середині березня 1631 р. турецький посол на Сеймі у Варшаві вимагав від Речі Посполитої знищити Запорізьку Січ. 19 березня того року путівльські воєводи А. Літвінов-Мосальський та І. Уваров на підставі інформації своїх шпигунів доповіли у Посольський приказ, що «нині у [В]аршаві сойм, а на сойм прийшов при них посол турецький для того, щоб польський король

⁶³ Жерела до історії України-Русі. Львів, 1908. Т. VIII. С. 362–363.

наказав черкас із Запорог звести. А якщо король черкас на Запоріг звести не дозволить, турецький цар за те піде на польську землю війною»⁶⁴.

Спонуки зацікавленості козацько-польськими конфліктами у Москві можна простежити з тональності документів тогочасного зовнішньополітичного відомства Московії. Основною причиною, зокрема, було побоювання можливості поновного перетворення козаків на політичного і воєнного союзника Речі Посполитої у можливій війні проти Московського царства й використання з цією метою церковної політики як засобу формування релігійного союзу між поляками і українцями. 29 вересня 1631 р. севський воєвода С. Стрешнев у записці в Розрядний приказ застерігав, що «між ляхами і запорізькими козаками скоро нинішньої осені буде бій за віру». Він попереджував, що «ляхи послали до українських та литовських порубіжних міст смоленського біскупа, щоб він привабив всяких людей під їх ляцьку віру і щоб вони стояли із ними, з ляхами, воєдино», й після того, «коли вони будуть об'єднані, вони ... підуть війною» проти Московського царства⁶⁵.

Скерування московських шпигунів в Україну

За своїм устроєм Річ Посполита фактично була конституційною монархією, яку Зигмунт III і Владислав IV планували зробити абсолютними. Особливість і специфіка державного устрою полягала у тому, що де-факто Річ Посполита функціонувала, воювала завдяки збору податків і оплати професійного війська і ополчення, яке за рішенням Сенату і на заклик короля скликали для участі в обороні Речі Посполитої, коли виникала загроза безпеці держави. У цьому механізмі магнати і шляхта були головною рушійною політичною, економічною і військовою силою, на якій трималася держава. Участь Речі Посполитої у виснажливих війнах вимагала нових і нових затрат, а саме стягування податків тощо. Очевидно, що шляхтичі прагнули також власного збагачення. Наживалися також посередники-орендарі, переважно євреї. За таких обставин Кремлеві було вигідно «підбурювати до бунту» козаків і посполитих.

Першим кроком на шляху до приготувань до війни проти Польщі був збір розвідувальних даних про ситуацію на її землях, – зокрема, про масштаби сприятливих для зовнішнього вторгнення внутрішніх виступів у державі. У середині липня 1625 р., наприклад, цар і великий князь Михайло Федорович наказав вислати в Україну нових «лазутчиків» (офіційний термін, застосований у його листуванні) з метою дізнатися про плани короля, приготування поляків і запорізьких козаків. У відповідь рильський воєвода Михайло Гагарін скерував в Україну своїх шпигунів Костьку Якімова, Гавріка Сабельникова та Івашка Видріна з метою збору цієї та іншої інформації, що могла би зацікавити царя. На підставі отриманої ними інформації 31 липня 1625 р. згаданий воєвода поінформував Розрядний приказ про виступи польських військ і найманих німецьких загонів на чолі з коронним гетьманом Конєцпольським проти повсталіх козаків. Бажаючи вгодити цареві, згадані «лазутчики» від себе стверджували, нібито повсталі готові перейти у підданство

⁶⁴ Воссоединение... Т. I. С. 100.

⁶⁵ Там же. С. 118–119.

московського царя, але це, очевидно, було радше видаванням бажаного за реальність, зважаючи на вірогідні настрої шпигунів й намагання будь-що вгодити воєводи й цареві⁶⁶.

Подібне скеровування шпигунів для з'ясування ситуації в Україні було постійною практикою Московії. У серпні–жовтні 1630 р., наприклад, у Посольський приказ були передані *«отписки из Путивля от воевод»* про справи козаків і *«бывшей у них с поляками войне»*⁶⁷.

Путивльські, астраханські та рильські воєводи опитували як спеціально скерованих для збору звісток агентів, так і цілком випадкових людей, що опинялися у межах керованих ними територій. Вони збирали інформацію від подорожніх, купців та інших «служилих людей», від тих, то приходив у Московію «просити милостиню», а також від донських козаків, які ходили на Запорізьку Січ. Усі зібрані дані ретельно записували й через Посольський приказ або Розрядний приказ адресували для ознайомлення цареві. Зафіксовану у цих повідомленнях інформацію враховували під час розробки планів війни проти Речі Посполитої, а також під час виділення у різних формах таємної допомоги українським козакам напередодні та під час антипольських повстань⁶⁸.

«Смоленська війна» і українське козацтво в 1632–1634 роках

Коли після поразки 1618 року стало зрозумілим, що всю Річ Посполиту приєднати буде неможливо, у Кремлі вирішили повернути Смоленськ – на більше тоді не було ні людських сил, ні матеріальних засобів. Ранньою весною 1632 р., вивчаючи ситуацію у Речі Посполитій, Московія поступово зосередила велике військо на кордоні з Річчю Посполитою для підготовки до нападу на неї у сприятливий для цього час. З цього приводу 11 квітня 1632 р. король Зигмунт III під час виступу на Сеймі у Варшаві заявив, що, незважаючи на бажання дотриматися мирної угоди з Московським царством, йому стало відомо, про пересування московських військ на кордон із Річчю Посполитою. Король заявив, що оскільки московити «не лише чинять приготування для нападу на Польське Королівство, але й, усупереч укладеним угодам, скоюють набіги й [завдають] шкоди польським прикордонним людям, дозволяємо найяснішому Королевичеві Владиславу, синові нашому, щоб він, при своєму праві, з коронними і литовськими гетьманами і з військом, на нинішньому сеймі призначеному, ... по всякому оберігав, і не допускав Речі Посполитій Польській зазнати будь-яких збитків⁶⁹.

9 серпня 1632 р. цар Михайло Федорович провів нараду з патріархом Філаретом і боярами про відправлення до Польщі армії, для відбору земель Московії, відданих Польщі згідно з Деулинським трактатом⁷⁰. Невдовзі після смерті Зигмунта III добре оснащена московитська армія атакувала Річ Посполиту в час

⁶⁶ Воссоединение... Т. I. С. 56.

⁶⁷ РГАДА. Ф.124. Оп.1. Д.4. Л.1–19.

⁶⁸ Там же. С. 61 62, 81, 82, 86, 87.

⁶⁹ Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год... Часть 3. С. 48.

⁷⁰ Там же. С. 49.

«міжкоролів'я», але воно було нетривалим, й очікуваний царем та боярами розкол цієї держави на Польщу і Литву не відбувся. Московія не дочекалася підтримки в цьому воєнному починанні інших держав, оскільки тоді ні турецький султан, ні шведський король не готові були оголосити війну Речі Посполитій. Крім того, цього разу самі московити не могли наодинці зрівнятися силами із об'єднаними польсько-литовськими військами. Козаки також не організували очікуваного московитами нового антипольського повстання.

На цей раз українські реєстрові і запорізькі козаки (понал 15 000) знову підтримали польське військо, як це було і у попередніх війнах проти Московії. 27 березня 1633 р. 1 000 поляків і литовців і 2 000 козаків взяли участь у наступі на Стародуб, у якому зазнали значних втрат. 23 липня того ж року під час наступу на Білгород під командуванням Яцька Остриянина загинуло 500 козаків та литовців⁷¹. Незадовго до цього на допомогу королеві вирушили також запорізькі козаки під командуванням отамана Гирі Канівця, якого 17 червня 1633 р. убили ратники царського війська, яких очолював Наум Пушкін⁷². У середині грудня на допомогу польсько-литовсько-козацьким військам прибуло ще 4 000 козаків, яких очолював Тиміш Арендаренко. Усього під його командуванням потсупово зібралось 8 000, а потім 10 000 козаків (у деяких джерелах названо їх перебільшену кількість – 50 000), 26 березня 1634 р. під Козельськ прибуло ще 3 000 запорожців⁷³.

Згідно з укладеним 1634 р. миром вимушені були визнати втрати 1618–1619 років. На думку В. Ляйча, для Кремля це був лише перепочинок для подальшого наступу, коли для цього складуться найсприятливіші обставини: «Цього разу в Москві було вирішено, що для наступної наступальної кампанії проти Польщі слід почекати на сприятливу нагоду, коли ворог знемагатиме від пароксизму слабкості»⁷⁴.

Укладаючи мир із Московією, Польща вимагала від московського царя видавати щорічну платню запорізьким козакам, «як їм на те грамоту дали і насправді в минулі роки бувало». На цю вимогу московські послі відповідали: «Козакам запорізьким яке жалювання і за яку службу давалося і яка в них грамота є – того не пам'ятаємо, але гадаємо, що те могло бути, коли запорізькі козаки великим государям служили, і тепер, якщо почнуть служити, то їм государеве жалювання за службу буде»⁷⁵.

Однак таким своєрідним «узаконенням», тобто фактичною легалізацією до тогочасного періодичного таємного фінансування Війська Запорізького Московією й переведенням його «у системне річище» Польща не стільки позбулася «додаткової статті витрат держбюджету», скільки сприяла зміцненню зв'язків із козаками держави, що була потенційним ворогом Речі Посполитої. Можна стверджувати, що цим пунктом мирної угоди Польща у фундамент своєї держави заклала «міну

⁷¹ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. XXVIII. С. 8, 11.

⁷² Яворницький Д. І. *Історія...* Т. 2. С. 143.

⁷³ Целевич О. *Участь козаків...* С. 24–26.

⁷⁴ Ляйч В. *Російсько-польська конфронтація...* С. 136.

⁷⁵ Яворницький Д. І. *Історія...* Т. 2. С. 144.

сповільненої дії», кінцевим логічним підсумком чого стала орієнтація українських козаків на союз із Московією і підтримка Московією козацьких військ під проводом гетьмана Богдана Хмельницького у війні проти Речі Посполитої у середині XVII ст. З цього приводу польський історик В. Годзішевський так охарактеризував намагання Московського царства використовувати козаків у стосунках із Річчю Посполитою у середині 1630-х років: «Ще раніше використовував їх цар не раз для своїх цілей і навіть заплатив їм плату за вірну службу. У певному сенсі Польща дала Москві можливість втручатися у козацькі справи. У 1634 р. польські комісари під час мирних переговорів запропонували створити спільну оборону південних прикордонних територій та вимагали, серед іншого, щоб цар надалі виплачував річну винагороду запорізьким козакам і навіть зазначали, що козаки мали на це царську грамоту, і що так було раніше. У такий спосіб вони підтвердили подібні практики з минулого, і водночас провокували Москву закликати козаків надати їй допомогу»⁷⁶.

Надання притулку політичним емігрантам і біженцям

У Московії охоче приймали учасників антипольських повстань утікачі й політичні біженці від переслідувань в Україні. 4 червня 1631 р. севський воєвода Степанко Стрешнев у Розрядний приказ про перехід у Московію Г. Рубчинського та І. Ігнатова з сім'ями, про намір повсталих перейти на Дон і просити підданства у царя⁷⁷.

Лідер повстанців гетьман Павлюк «робив ставку» не лише на власні сили, а й переговори з сусідами Речі Посполитої, щоби забезпечити їх підтримку в боротьбі проти Польської держави. Головного можливого союзника він вбачав у Кримському ханстві. Однак він також проводив попередні переговори з Московією⁷⁸.

Найвиразнішим виявом надання «азилу» повсталим козакам був дозвіл царя Михайла Федоровича прийняти на проживання повсталого гетьмана Якова Острянина («Остряниці») (котрий свого часу брав участь у воєнних діях проти Московії, зокрема, як вже було згадано, у «Смоленській війні» у 1633–1634 роках). 15 лютого 1641 р. Розрядний приказ видав грамоту чугуєвському воєводі Григорію Кокореву про дозвіл виїхати з Москви до Чугуєва гетьману «Яцькові Остренину», який був призначений гетьманом чугуєвських українців-переселенців, а також про надання їм земель у користування.

Рятуючись від дій каральних польських військ, кинутих на придушення повстань 1625, 1630–1631, 1637–1638 років, до Московського царства втекло понад 20 000 учасників цих повстань, більшість – після поразки останнього. Острянин і Гуня перейшли з багатьма тисячами повсталих. Польські послі вимагали від царського уряду козацьких біженців, яких налічувалося 20 000 «або й більше». За їх твердженням, ці емігранти спорудили собі слободи у різних місцевостях: «Усерді, під Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мценськом, Осколом, Валуйками,

⁷⁶ Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1930. S. 23.

⁷⁷ Воссоединение... С. 109.

⁷⁸ Franz M. Powstanie kozackie 1637 roku. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2005. № 5. S. 224.

Воронежем, Михайловим, Дідиловим, Гремячим, Дудинськом, Рильськом, Курськом, Путивлем, Севськом» та іншими містами Московського царства⁷⁹. Адам Кисіль скаржився московським боярам, що «тепер у Конєцпольського, Вишневецького та інших перебігло на царський бік з 1 000 людей, а у нас у трьох [разом] тисяч із п'ятнадцять»⁸⁰.

Очевидно, що у Московському царстві збережені озброєні відділи козацьких емігрантів і біженців планували використати у майбутній війні проти Польщі. Унаслідок застосування різних форм і видів «схиляння на сторону государеву» козаків Війська Запорізького на початку 1640-х років у Московії їх сприймали як своїх підданих. Коли представники козацької старшини на чолі з обраним після Я. Острянина гетьманом перейшли на службу Речі Посполитій, у Кремлі це трактували як «зраду государю московському». У написаній у 1639 р. грамоті царя «к запорожскому гетману и полковникам» їм було прямо висловлено докір «об учиненной ими царскому величеству измене»⁸¹.

«Бійтеся Данайців, які приносить дари»: висновки

«Заплутаний клубок» українсько-польських протиріч був зумовлений глибинними політичними, соціальними, релігійними та іншими причинами й, очевидно, що історично склалося достатньо підстав для нагнітання українсько-польських відносин без зовнішнього втручання. Водночас неспростовним фактом є також і те, що Московія прагнула бути у ролі таємного інспіратора і «групи підтримки» козацьких повстань, підтримуючи козаків ідеологічно, психологічно, матеріально, політично. Однак при тому Москва не надавала їм належної військової допомоги, посилаючись на потребу дотримання угод про перемир'я із Польщею.

Позиціонуючи себе як зовнішній спостерігач козацько-польських воєн, Московське царство незримо було присутнім й у різний спосіб втручалось до них, періодично підтримуючи то одну, то другу зі сторін протистояння залежно від ситуації, коли воно могло отримати від цього більший зиск для себе. Якщо плани використання козаків України проти Польщі для Кремля були сценарієм для майбутнього використання війни під керівництвом Б. Хмельницького у власних інтересах, то підтримка антипольських повстань стала репетицією й «відпрацьованою схемою» для підтримки у майбутньому війни козаків проти Польщі у середині XVII ст. Антипольські повстання в Україні цікавили Кремль не з метою дійсно вагової матеріальної та військової допомоги козакам, а з метою взаємного послаблення Речі Посполитої і козаків, щоб змусити їх прийняти підданство царя на максимально сприйнятливих для Московії умовах з максимальним обмеженням незалежності, що після смерті Б. Хмельницького була звужена до форм обмеженої автономії Гетьманщини.

Багато питань теми, однак, залишаються нез'ясованими через і до сьогодні недостатньо досліджену репрезентативну базу архівних джерел для їх висвітлення.

⁷⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VIII. Частина 2... С. 56–57.

⁸⁰ Соловьев С. История России... Книга V... С. 473.

⁸¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Д. 2. Л. 2.

На жаль, не було опубліковано документів, що відображали плани й наміри Московії щодо українських козаків у листуванні царя та воєвод і грамот Розрядного та Посольського приказу. Листи, вказівки й директиви московського царя боярам стосовно політики щодо України ще потребують пошукової роботи й подальшого висвітлення. Однак прямі й непрямі архівні документи й публікації стосовно теми дослідження дають підстави зробити висновок, що «інтервенція» Московії в українсько-польські конфлікти стала наслідком недооцінки козацькою верхівкою та Варшавою тих ризиків та загроз, які могло викликати втручання в ці конфлікти як «третьої сили» фактично нового їх учасника. Це втручання стало першим кроком на шляху до реалізації плану інкорпорації України до Московського царства й водночас першим кроком до руйнування державної і національної незалежності Польщі та тільки створюваної тоді козацької держави в Україні.

REFERENCES:

1. Andrusevich, A. (1996). Mit Rosii. Moskva – Tretii Rym. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n7/texts/andrusiewicz.htm> [in Ukrainian].
2. Brekhunenko, V. (2013). Moskoviia ochyma ukraïns'kykh kozakiv u pershii polovyni XVII st. *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku* / red. Mirosław Nagielski, Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron. Zabrze; Tarnowskie Góry: Wydawnictwo inforteditions, 173–187 [in Ukrainian].
3. Bubenok, O. (2014). Koly i khto zasnuvav misto Cherkasy? *Kniazha doba: istoriia i kul'tura*. L'viv, 8, 299–317 [in Ukrainian].
4. Eikhorn, V. (1890). O snoshenyakh malorossiiskago dukhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v tsarstvovanie Aleksia Mikhailovicha. Moskva: Universitetskaia tip. [in Russian].
5. Eikhorn, V. O. (1890). Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Moskva: V Un. tip. Vol. 1: Snosheniia malorossiiskago dukhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v tsarstvovanie Alekseia Mikhailovicha [in Russian].
6. Iavornyts'kyi, D. I. (1991). Istoriiia zaporiz'kykh kozakiv / z rosiis'koi pereklav Ivan Svarnyk. (Vol. 2). L'viv: vydavnytstvo «Svit» [in Ukrainian].
7. Godziszewski, W. (1930). Polska a Moskwa za Władysława IV. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności [in Polish].
8. Holobutskii, V. A. (1957). Zaporozhskoe kazachestvo. Kiev: Hospolizdat USSR [in Russian].
9. Hrushevs'kyi, M. S. (1909). Istoriiia Ukrainy-Rusi. (Vol. VII. Kozats'ki chasy do r. 1625). Kyiv; L'viv [in Ukrainian].
10. Hrushevs'kyi, M. S. (1909). Istoriiia Ukrainy-Rusi. (Vol. VIII. Pochatky Khmel'nychchyny 1638–1648). Kyiv; L'viv [in Ukrainian].
11. Huslysty, K. (1941). Vyzvol'na borot'ba ukraïns'koho narodu proty shliakhets'koï Pol'shchi v drugii polovyni XVI i v pershii polovyni XVII st. (60-ti roky XVI – 30-i roky XVII st.) / AN URSSR. Instytut istorii Ukrainy; Vidp. red. S. M. Bielousov (Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 3). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian].

12. Floria, B. N. (1978). Russko-pol'skie otnosheniia i politicheskoe razvitie Vostochnoi Evropy vo vtoroi polovine XVI – nachale XVII v. Moskva: Nauka [in Russian].
13. Floria, B. (1992). Ivan Hroznyi – pretendent na pol'skuuiu koronu. *Istoricheskii arkhiv*, 1, 173–182 [in Russian].
14. Floria, B. (1995). Kievskaiia mitropoliia, Rossiia i kazatskoe vosstanie 1625 hoda. *Slaviane i ikh sosedi*. Moskva: Nauka, 7, 144–145 [in Russian].
15. Floria, B. N. (2011). Novye dannye o nachale kontaktov Kievskoho mitropolita Iova (Boretskogo) s Rossiei. *Vestnik tserkovnoi istorii*. Moskva, 3–4, 225–232 [in Russian].
16. Franz, M. (2011). Powstanie kozackie 1637 roku. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii Evropi*. Kyiv, 5, 210–242 [in Polish].
17. Kapterev, N. F. (1885). Kharakter otnoshenii Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletiiakh. Moskva: Tip. Snegireva [in Russian].
18. Kopreeva, T. N. (1956). K istorii dvizheniia Nalivaiko. *Istoricheskii arkhiv*. Moskva, 2, 147–153.
19. Koretskii, V. I. (1968). Letopisets s novymi izvestiyami o vosstanii Bolotnikova. *Istoriia SSSR*, 4, 120–130 [in Russian].
20. Kulish, P. A. (1877). Materialy dlia ichtorii vozsoedineniia Rusi. (Vol. I: 1578–1630). Moskva [in Russian].
21. Kuznecov, O. Iu. (2000). Kniaz D. I. Vishnevetskii i oborona russkikh zemiel' v raionie Kulikova polia v seredine XVI stolet'ia. *Kulikovo pole: Voprosy izuchenia nasledii*. Tuła: Tul'skii polihrafist, 300–315 [in Russian].
22. Lappo, I. I. (1929). Ideia edinstva russkoho naroda v Iugo-Zapadnoi Rusi v epokhu prisoedineniia Malorossii k Moskovskomu hosudarstvu. Praha: Izd. o-vo «Edinstvo» [in Russian].
23. Liaich, V. (2010). Rosiis'ko-pol's'ka konfrontatsiia. *Rosiis'kyi imperializm*. Uporyadnik Taras Gunchak. Kiyiv: Vidavnychy dim «Kiyevo-Mogilyans'ka akademiya», 124–155 [in Ukrainian].
24. Lur'e, Ia. S. (1960). Ideologicheskaia bor'ba v russkoi publitsistike kontsa XV – nachala XVI veka. Moskva; Leningrad: AN SSSR [in Russian].
25. Matasova, T. A. (2016). Sof'ia Paleoloh. Moskva [in Russian].
26. Novikova L. (2015). Do pitannia pro cherkes'ku (cherkas'ku) versiiu pokhodzhennia kozatstva v istorychnykh pratsiakh XVIII – pershoi tretyny XIX st. *Chornomors'ka mynushyna*, 10, 55–59 [in Ukrainian].
27. Panova, T. D. (2005). Velikaia kniaginia Sof'ia Paleoloh. Moskva [in Russian].
28. Pirling, P. O. (1892). Rossiia i Vostok. Tsarskoe brakosochetanie v Vatikane. Ivan III i Sofiia Paleoloh. Sankt-Peterburh [in Russian].
29. Rudnyts'kyi, S. (1897). Kozats'ko-pol's'ka viina r. 1625. Istorichna rozvidka. Zapiski tovarystva imeny Shevchenka: vydavnytstvo, prysviachene nautsi i pys'menstvu ukrains'ko-rus'koho narodu. (Vol. 17. Book 3). L'viv: Nakladom T-va imeni Shevchenka, 1–42 [in Ukrainian].
30. Smirnov, I. I. (1951). Vosstanie Bolotnikova 1606–1607 gg. Leningrad: Hospolitizdat [in Russian].
31. Solov'ev, S. (1961). Istoriia Rossii s drevneishykh vremen. Book V (Vol. 9–10). Moskva: izdatel'stvo sotsial'no-ekonomicheskoi literatury [in Russian].

32. Stanislavskii, A. L. (1990). *Hrazhdanskaia voina v Rossii XVII v.: Kazachestvo na perelome istorii*. Moskva: Mysl' [in Russian].
33. Tselevych, O. (1899). Uchast' kozakiv v Smolens'kii viyni. *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka*. (Vol. XXVIII). L'viv, 1–72 [in Ukrainian].
34. Tyszkowski, K. (1935). *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605-1618)*. Warszawa : Główna Druk. Wojskowa [in Polish].
35. Uspenskii, F. I. (1887). Brak tsarya Ivana III Vasil'evicha s Sofiei Paleoloh. *Istoricheskii vestnik*. (Vol. 30. No. 11). Sankt-Peterburh, 683–692 [in Russian].
36. Voitovych, L. (1996). Udil'ni kniazivstva Riurykovychiv i Gedyminovychiv u XII–XVI st. L'viv [in Ukrainian].
37. Voitovych, L. (2003). Korolivstvo Rusi: real'nist' i mify. *Drohobys'ts'kyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych, 7, 63–71 [in Ukrainian].
38. Voitovych L. V. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva [in Ukrainian].
39. Voitovych, L. (2008). Korolivstvo Rusi: fakty i mify. *Drohychyn 1253. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii z nahody 75-i richnytsi koronatsii Danyla Romanovycha*. Ivano-Frankivs'k, 4–17 [in Ukrainian].
40. Vynar, L. (1964). *Kniaz' Dmytro Vyshneviets'kyi*. Istorychna studija. Miunkhen: Ukrains'ka Vil'na Akademija Nauk u Nimechchyni; Istorychna Siektsiia, 28–36 [in Ukrainian].

Andrii Bolianovskiy. Moscow Kingdom and Cossack-Polish confrontation in Ukraine, 1591–1638

The purpose of the study is general analysis of the main practical ways and forms of Muscovy's intervention into Cossack-Polish confrontations as well as the main tendencies in its policy towards anti-Polish Cossack uprisings in Ukraine from 1591 to 1638. The author, using methods of critical analysis of Moscow Kingdom's policy and new approaches in his scholar work, explains it in the context of development of political events and war conflicts in Central-Eastern Europe during above-mentioned period.

The new conceptual view on Kremlin's role in the inspiration of hostility between the Ukrainian Cossacks and Poland is proposed. The author explains it by the large-scale conquering policy of Moscow Kingdom. «Collection of lands of Rus' (former State of Kyiv)» was declared as first step on the way of realization of its aggressive foreign policy. Ukrainian lands including Kyiv were main lands on the way of Kremlin's policy tending toward territorial expansion. The policy with aim to attract the sympathies of Ukrainian Cossacks to Moscow Kingdom was integral part of political actions aiming to worse internal situation in Poland during realization of wide-spreading plans of creation of great-powered Moscow Kingdom in context of implementation of concept «Moscow is Third Rome».

Despite of some financial support of Muscovy for the participants of anti-Polish Cossack uprisings in 1591–1596, the Ukrainian Cossacks didn't kept their loyalty in relation to the king of Muscovy; they clearly demonstrated their animosity to Moscow Kingdom by their participation in many campaigns on Moscow, which were organized commonly with the representatives of internal opposition of Moscow king and by the political support of king of Poland in 1604–1618. The intentions of Kremlin to take the Army of Zaporizhzhia on service to Moscow king in 1620–1621 years are explained by its preparations of war against

Poland that was not realized because Turkey refused to be an ally of Muscovy in planned military campaign against Warsaw.

Separate attention is devoted to the history of formation of policy of spiritual dependence of Ukraine from Moscow. The author concentrates his special attention on characterization of ways of spiritual influence of Moscow patriarchy on the believers of Orthodox Church in Ukraine that was one of many measures for preparation of subordination of the Kyiv metropolitan and this Church in the formal submission of Moscow. The author interprets this policy as one of facilities of purposeful campaign of Kremlin's psychological war against Poland and one of many practical ways of future policy of consistent political, economic, ideological, psychological and spiritual «Moscovization» of Ukraine under the name «Small Rus'», later «Small Russia» (separate administrative-territorial unit (province) with the limited autonomy as integral part of Moscow Kingdom).

A conclusion is done, that both Cossack and Warsaw elites underestimated risks and threats of Moscow Kingdom intervention in Ukrainian-Polish confrontations as the «third force» or actually as their new participant. This interference became the first step on a way to realization of plan of incorporation of Ukraine to Moscow Kingdom and at the same time to destruction of state and national independence of Poland and just created then Cossack state in Ukraine.

Key words: *Moscow Kingdom, Poland, Ukraine, Ukrainian Cossacks.*